

مجله
ایران‌شناسی

ویژه پژوهش در تاریخ و تمدن و فرهنگ ایران و زبان و ادبیات فارسی

پائیز ۱۳۷۰ (۱۹۹۱ م.)

سال سوم، شماره ۳

حکیم نظامی، شاعری اندیشه‌ور

شنیدم که بالای این سبز فرش
چو او برزند طبل خود را دوال
همانا که آن مرغ عرشی منم
بر آواز من جمله مرغان شهر
خروسی سپید است در زیر عرش
خروسیان دیگر بکوبند بال
که هر بامدادی نوایی ززم
برآزند بانگ، اینت گویای دهر

نظامی، اسکندرنامه

نظامی گنجوی^۱ که از هنر شاعری خود بارها، و بحق، با چنین ابیاتی یاد کرده است، بی تردید در شمار یکی از شاعران پنج‌گانه طراز اول زبان فارسی ست (فردوسی، نظامی، سعدی، مولانا جلال‌الدین، و حافظ) که با نظم *خمسه* (پنج گنج): مخزن الاسرار، خسرو و شیرین، لیلی و مجنون، هفت پیکر، و اسکندرنامه، بعنوان پیشوای مسلم داستان‌سرایی در ادب فارسی شناخته شده است. شاهد صادق ما در این باب از جمله آن است که از قرن هفتم هجری به بعد، بیش از یک صد شاعر به زبانهای فارسی، ترکی، و اردو متوپیایی به تقلید وی پرداخته‌اند و هیچ یک از آنان، حتی امیر خسرو دهلوی شاعر

نامدار قرن هفتم، به گرد این شهسوار داستان‌سرایی در زبان فارسی نرسیده‌اند، در حالی که وی در ادب فارسی، نه در نظم موضوعهای عارفانه پشاهنگ بوده است و نه در داستان‌سرایی. زیرا وی در مخزن الاسرار به حدیقه الحقیقه، منظومه عرفانی سنائی توجه داشته، و در خسرو و شیرین، ویس و رامین فخرالدین اسعد گرگانی را بعنوان طرح و الگوی کلی کار خود برگزیده بوده است، همچنان که در خسرو و شیرین، هفت پیکر، و اسکندرنامه، نیز شاهنامه فردوسی را دقیقاً در مد نظر داشته، ولی در کمال زیرکی کوشیده است در این مشویها تنها به مطالبی درباره خسرو پرویز و بهرام گور و اسکندر پردازد که شاعر نامدار طوس، یا به آنها نپرداخته و یا از آنها یا به اختصار گذشته بوده است.

خمسه نظامی که دارای شهرت جهانی است مشتمل بر بیش از بیست و نه هزار بیت است: مخزن الاسرار ۲۲۶۰ بیت، خسرو و شیرین ۶۵۰۰ بیت، لیلی و مجنون ۴۷۰۰ بیت، هفت پیکر ۵۱۳۶ بیت، و اسکندرنامه ۱۰۵۰۰ بیت که شاعر بیست و هفت سالی - و شاید سی سالی - از عمر خود را از سال ۵۷۰ تا پایان حیات صرف سرودن آنها کرده است. بجز خمسه، از دیوان قصاید و غزلیاتی که به وی نسبت داده‌اند نیز اکنون بیش از دو هزاریتی در دست نیست.

نظامی گنجوی شاعر بزرگ سرزمین اران، در شاعری دارای سبک و اسلوب تازه‌ای بوده که خود نیز بارها به آن اشاره کرده است مانند: «عاریت کس نپذیرفته‌ام / آنچه دلم گفت بگو گفته‌ام». این شیوه نو سخن‌سرایی که نظامی را از شاعران پیش از او ممتاز ساخته و پس از وی نیز هیچ شاعری نتوانسته است از عهده تقلید وی برآید، کدام است؟ «وی در انتخاب الفاظ و کلمات مناسب و ایجاد ترکیبات خاص تازه و ابداع و اختراع معانی و مضامین نو و دلپسند در هر مورد، و تصویر جزئیات و نیروی تخیل و دقت در وصف و ایجاد مناظر دلپذیر و ریزه کاری در توصیف طبیعت و اشخاص و احوال، و بکار بردن تشبیهات و استعارات مطبوع و نو، در شمار کسانی است که بعد از خود نظیری نیافته است. ضمناً بنا بر عادت اهل زمان از آوردن اصطلاحات علمی و لغات و ترکیبات عربی وافر و بسیاری از اصول و مبانی حکمت و عرفان و علوم عقلی به هیچ روی ابا نکرده و به همین سبب و با توجه به دقت فراوانی که در آوردن مضامین و گنجاندن خیالات باریک خود در اشعار داشت، سخن او گاه بسیار دشوار و پیچیده شده است. با این حال مهارت او در ایراد معانی مطبوع و قدرتش در تنظیم و ترتیب منظومه‌ها و داستانهای خود باعث شد که آثار او بزودی مورد

تقلید قرار گیرد...» (ذبیح‌الله صفا، گنج سخن، جلد ۲، ص ۲).

ولی این نکته را نیز ناگفته نگذاریم که تمام اشعار نظامی دشوار و پیچیده نیست، چه در هر یک از مثنویهایش قسمت قابل توجهی از اشعار او ساده است و قابل فهم، حتی در روزگار ما، و برای کسانی که بطور متوسط با زبان و ادب فارسی آشنایند.

بعلاوه درباره مضمون و محتوی اشعار نظامی، به این موضوع مهم که کمتر مورد عنایت قرار گرفته است، باید توجه داشت که او گرچه شاعری داستان‌سراست و بیشتر به داستانهای عاشقانه و یا به قول خود وی به «هوسنامه»ها پرداخته است، ولی او شاعریست حکیم و اندیشه‌ور، آشنا با فرهنگ و تاریخ ایران، که در پس قصه‌ها و هوسنامه‌هایش، نکاتی عمیق نیز نهفته است، و به همین سبب است که او چندبار از خوانندگان مثنویهایش خواسته است تا رازها و رمزهای موجود در شعر او را نیز کشف کنند، که از آن جمله است این دو بیت در هفت پیکر:

هرچه در نظم او ز نیک و بد است همه رمز و اشارت خرد است
هر یک افسانه‌ای جداگانه خانه گنج شده افسانه

درباره نظامی، در این جا به تفصیل نمی‌پردازد، زیرا استادان و صاحب‌نظرانی که در «کنگره نظامی گنجوی شاعر پارسی‌سرای قرن ششم» مقاله‌های تحقیقی خود را ارائه داده‌اند بسیاری از گفتیها و نکات تازه درباره هنر شاعری او را مطرح ساخته‌اند، ولی با وجود این، ذکر دو موضوع زیرین را، ولو باختصار، لازم می‌داند:

با آن که نظامی از شاعران بزرگ زبان فارسی‌ست، در شصت هفتاد سال اخیر بدان حد که شاعران نامداری چون فردوسی و سعدی و مولانا جلال‌الدین و حافظ در ایران مورد توجه محققان بوده‌اند و کنگره‌ها و کنفرانسهایی برای بحث درباره آنان و آثارشان تشکیل گردیده، کاری درخور مقام وی در ایران و جهان انجام پذیرفته است، چنان که هنوز هم بهترین چاپ خمسه او در ایران، تصحیح وحید دستگردی‌ست که نه درباره شیوه تصحیح متن، اطلاعی در اختیار خواننده گذاشته و نه ضبط نسخه بدلها را ذکر کرده است، و یا چاپ خمسه نظامی در آذربایجان شوروی بتوسط محققان دانشمند ترکی زبان آن سامان که کمتر در دسترس ما فارسی‌زبانان قرار دارد. در اروپا و امریکا هم بیشتر، مینیاتورهایی که در قرون مختلف بر نسخه‌های خطی خمسه نظامی افزوده شده مورد بررسی و ارزیابی هنرشناسان و محققان قرار گرفته است.

در این اوضاع و احوال، اقدام سازمان یونسکو را باید به فال نیک گرفت که سال ۱۹۹۱ میلادی را، بمناسبت هشتصد و پنجاهمین سال تولد نظامی، «سال نظامی» اعلام

کرده است و امیلوار بود در مجالسی که با حضور محققان بدین مقصود تشکیل می‌گردد هر یک از آثار ارجمند این شاعر بزرگ فارسی زبان از نظر گاه‌های مختلف مورد بررسی و پژوهش قرار گیرد و نظامی و آثارش، چنان که در شأن اوست، در جهان به اهل ادب و هنر معرفی گردد، و نیز شاید توجه خاص به نظامی در این سال موجب گردد که تنی چند از اهل بصیرت و تحقیق و آشنا با شیوه علمی تصحیح متون ادبی و نیز آگاه با زبان و اسلوب نظامی و معاصرانش، با حوصله به تصحیح انتقادی آثار وی پردازند و نسخه‌ای منقح همراه با شرح و توضیحات لازم — بی تکیه بر خیالبافی — به دستداران نظامی عرضه کنند تا از این پس، نظامی‌شناسی بر پایه‌ای علمی استوار گردد.

موضوع دیگر، همچنان که می‌دانیم زبان هموطنان آذربایجانی ما، حداقل چهار پنج قرن است که به ترکی تغییر یافته همان طوری که زبان ساکنان اران و شروان واقع در شمال رود ارس (آذربایجان شوروی فعلی)، که این امر معلول مهاجرت‌های وسیع و پی‌درپی قبایل ترک آسیای مرکزی است به این نواحی از دوران سلجوقیان بپعد. ولی در زمانی که نظامی و معاصرانش مانند ابوالعلاء گنجه‌ای، خاقانی شروانی، مجیرالدین بیلقانی (بیلقان از توابع شروان)، فلکی شروانی (متولد شهر شماخی)، و قوامی گنجه‌ای در اران و شروان بسر می‌بردند، با آن که برخی از حکمرانان این سرزمینها نیز از ترکان بودند، بجز مهاجران ترک، هنوز زبان ساکنان بومی این نواحی و نیز زبان شعر و ادب در این سرزمینها، زبان فارسی بوده و به همین جهت است که شاعران این دوران، همه، آثار خود را به زبان فارسی سروده‌اند نه به زبان ترکی.

و اما چند کلمه در باره این شماره مجله ایران‌شناسی :

پس از اعلام سال ۱۹۹۱ میلادی بعنوان «سال نظامی» بتوسط یونسکو، بنیاد کیان با همکاری مجله ایران‌شناسی به ندای یونسکو پاسخ مثبت داد و برگزاری «کنگره نظامی گنجوی شاعر بزرگ پارسی سرای قرن ششم» را در دو شهر واشنگتن، دی.سی. و لوس آنجلس در سرلوحه برنامه‌های سال جاری خود قرار داد. پس از انجام مقدمات، جلسات این کنگره در واشنگتن در محل دانشگاه امریکن، (A.U.) در روزهای ۲۷ و ۲۸ اردیبهشت ۱۳۷۰ (۱۷ و ۱۸ ماه مه ۱۹۹۱)، و در لوس آنجلس در محل دانشگاه کالیفرنیا (U.C.L.A.) در روزهای ۳ و ۴ خرداد ۱۳۷۰ (۲۴ و ۲۵ ماه مه ۱۹۹۱) تشکیل گردید و نوزده تن از استادان و پژوهشگران امریکایی، و ایرانی مقیم ایران، اروپا، و امریکا بشرح زیر در جلسات این کنگره سخنرانی کردند:

از ایران: آقایان عبدالحسین زرین کوب و سعیدی سیرجانی؛ از اروپا: آقایان جلال خالقی مطلق و ذبیح‌الله صفا؛ و از امریکا: آقایان پال اسپراکمن، محمود امیدسالار، امین بنانی، پیتر چلکوسکی، حمید دباشی، محمدرضا قانون‌پرور، حشمت مؤید، جلال متینی، محمد جعفر محبوب، احمد مهدوی دامغانی، نادر نادرپور، مهدی نوریان، ویلیام ال. هانوی، احسان یارشاطر، و خانم حورا یآوری.

در جلسات کنگره نظامی در هر یک از دو شهر واشنگتن و لوس آنجلس دوازده مقاله، و جمعاً نوزده مقاله غیر مکرر، قراءت شد. بهنگام گشایش کنگره اعلام گردید که همه سخنرانیها در شماره پائیز ۱۳۷۰ مجله ایران‌شناسی چاپ خواهد شد، ولی بعلمت تعداد زیاد مقالات، در این شماره ۹ مقاله از مقالات عرضه شده در کنگره چاپ شده است، و بقیه مقاله‌ها در شماره زمستان ۱۳۷۰ بچاپ خواهد رسید، زیرا همواره علاقه مند بوده‌ایم در هر شماره مجله، بخشهای «نقد و بررسی کتاب»، «گلگشتی در انتشارات فارسی»، «خبرهای ایران‌شناسی»، و «نامه‌ها و اظهارنظرها» که مورد توجه خوانندگان گرامی ست منظمأ چاپ شود. اینک بخش نخستین از مقاله‌هایی که در کنگره نظامی عرضه گردیده است در این شماره از نظر خوانندگان ایران‌شناسی می‌گذرد.

بنیاد کیان و مجله ایران‌شناسی وظیفه دارند از استادان ارجمندی که دعوت آنها را برای سخنرانی در کنگره پذیرفتند، از هموطنان عزیزى که به گرمی در واشنگتن و لوس آنجلس در جلسات کنگره شرکت نمودند، از دانشگاه امریکن در واشنگتن، دی.سی. و دانشگاه کالیفرنیا در لوس آنجلس که با ما صمیمانه همکاری کردند، و از مجله‌ها و روزنامه‌ها و دیگر وسائل ارتباط جمعی که خبرهای این کنگره را به آگاهی هموطنان رسانیدند، سپاسگزاری کنند.

جلال متینی

• حکیم جمال‌الدین ابومحمد الیاس بن یوسف بن زکی بن مؤید نظامی ظاهراً پیش از سال ۵۳۰ هجری قمری/ ۱۱۳۵ میلادی در شهر گنجه، مرکز ایالت اران، دیده به جهان گشود و در سال ۱۲۱۷/۶۱۴ در زادگاهش، گنجه، درگذشت و در همان جا به خاک سپرده شد.

شهر گنجه پس از آن که از ایران جدا گردید و به تصرف روسیه تزاری درآمد، روسها نامش را به یلیزابت پل تغییر دادند و پس از سالها، هنگامی که دولت اتحاد جماهیر شوروی جانشین روسیه تزاری در آن سرزمین گردید نام گنجه از یلیزابت پل به کیروف آباد تغییر داده شد، و در اران نیز «جمهوری آذربایجان شوروی» تشکیل گردید. اخیراً با دگرگونیهایی که در اتحاد جماهیر شوروی روی داده است، نام زادگاه نظامی از نامهای بیگانه به گنجه تغییر داده شده است.